

○ LAATSTE VRAGEN

- De queeste van het leven door liefde en de dood –

Al jarenlang een wens van de redactie: Rob Riemen, directeur van denktank het Nexus Instituut, uitnodigen voor een bijdrage aan Theater Schrift Lucifer. Rob Riemen bleek zelfs bereid op te treden als gasthoofdredacteur. In die hoedanigheid bedacht hij het onderwerp voor nummer # 12, 'Laatste werken' en schreef hij een doorvoelde inleiding over de zoektocht die het leven is, en over kunst die kennis over leven en dood ontsluit en ons helpt bij die zoektocht.

Rob Riemen

*Wer ist der Gral?
Das sagt sich nicht...
Richard Wagner, Parsifal*

I
Orfeus verliest, vlak na zijn huwelijk, zijn vrouw, en de vader van Hamlet wordt vermoord. Oedipus raakt zijn onschuld kwijt en Don Quichotte zijn verstand. Aan Job wordt alles ontnomen, behalve zijn ziel, en Faust wint alles, maar betaalt met zijn ziel. Iwan Iljitsj verliest zijn gezondheid en Iwan Karamazov zijn geloof. Talloos zijn de levensverhalen in de wereld van de literatuur die beginnen met een verlies. Een verlies zo groot, dat het leven verandert in een zoektocht. Een queeste, want het is geen goud, roem of eeuwig geluk dat door deze zoekers wordt gezocht, maar een antwoord

op de vraag naar het waartoe en het waarom van hun leven. Zij reizen door een andere wereld; de wereld van de geest, van de ideeën.

Het tot dan toe geleefde leven is niet langer vanzelfsprekend. Waar zekerheid was, groeit twijfel. Wat belangrijk leek en waardevol was, is dat vaak niet meer. Het leven zelf is tot een vraag geworden en als uit een schimmenrijk doemen tal van vragen op. Kunnen we alles verliezen? Is alles vergankelijk? En als wie of wat mij zo dierbaar is, verloren kan gaan, wat is dan nog de waarde van mijn leven? Waarom zou ik blijven leven? Waarom niet kiezen voor de dood? De mens wordt tot moeite geboren, aldus Job, maar wat in het leven maakt die moeite waard? Wat heeft waarde en wat niet? Ik zoek het geluk, maar wat is geluk? Ik verlang naar liefde, maar wat is de ware liefde? Ik sterf, maar waarom nu? Wat is echt belangrijk? Wat heeft werkelijk betekenis? Wat is de zin van dit alles? Hoe moet ik leven? Wanneer de verwondering ons in bezit neemt, worden de vragen een vloed. Wat kan ik uiteindelijk weten? Wat zou ik van het leven moeten begrijpen? Altijd zijn er enkele van deze schimmen die de zoekers begeleiden op hun tocht. Die reis, getekend door het verlies, is het levensverhaal dat ons wordt verhaald.

Er is geen mens die in zijn leven aan het verlies kan ontsnappen en geen weldenkend mens is onbekend met de vragen die door deze ervaring worden opgeroepen. Maar wat moeten we met vragen die voor ons zo groot zijn dat zij, in plaats van ons naar een antwoord te leiden, ons veeleer nog meer twijfel en onzekerheid brengen? En kunnen we daaraan met de kracht van de geest ontsnappen? Zeker, er is tragiek. We weten echter ook dat, hoewel de smart nooit geheel zal verdwijnen, met het verstrijken van de tijd de pijn wel verzacht. Er is, gelukkig,

ook een weldadige vergetelheid. Bovendien, de orde van de dag en onze verantwoordelijkheden doen ons beseffen dat het leven inderdaad verder gaat. Het leven moet anders? Maar wat zijn de mogelijkheden en wat de consequenties? Is het soms niet beter om maar niet te veel te vragen en niet te veel te denken, te accepteren zoals het leven is? Uiteindelijk zijn wij mensen van vlees en bloed en geen zoekende geesten uit een boek.

En toch. Al lukt het ons om de levensvragen, twijfel en verwondering zo ver terug te dringen dat we niet met Augustinus hoeven te bekennen 'quaestio mihi factus sum' (ik ben mezelf tot een vraag geworden), dan nog is het onwaarschijnlijk dat we de stille en eenzame uren kunnen vermijden, waarin we beseffen dat zich in die opgedoemde schare aan vragen, uiteindelijk de enige vragen bevinden die er in het leven werkelijk toe doen.

Hout voor het vuur, een boek en een glas wijn, / dit zijn de dingen van het latere leven, / die den alleen gewordenen nooit begeven, / maar steeds ter hand en nooit onwillig zijn. (J.C. Bloem)

Als dit boek dat ons ter hand staat de geschiedenis van een queeste is - lezen we de avonturen van Parsifal of Wilhelm Meister; brengen we onze uren door met Hans Castorp of beleven we die ene dag in Dublin uit het leven van Leopold Bloom; zoeken we naar de verloren tijd of wachten we met K. voor het slot; lezen we de romans van Nathalia Ginzburg of Saul Bellow; de verhalen van Tsjechov of Borges (de bibliotheek is groter dan in een leven gelezen kan worden) - dan zijn we, in ieder geval die uren, lotgenoten van deze zoekers. Hun queeste wordt onze queeste; hun vragen worden tot één vraag: wat begrijp ik nu van het leven?

II

Grote vragen bestaan niet zonder grote woorden. Liefde, de zin van het leven, waarheid, ziel, verlossing, trouw, rechtvaardigheid, goedheid, eenzaamheid, dood.... Deze woorden zijn zo veelomvattend en ze worden zo gemakkelijk misbruikt, gebanaliseerd, of gepresenteerd als een vanzelfsprekend feit, dat je je niet eens meer afvraagt wat zij nu eigenlijk betekenen. 'Bij ongeluk vijf doden' is de kop in de krant - en je leest alweer het volgende bericht. Je krijgt te horen dat iemand door te veel drank het Korsakov-syndroom heeft gekregen; je mompelt iets meelevends en je denkt aan wat je nog moet doen.

Mijn liefste is dood, ik ben gegaan
alle werelden door –
ik heb gevonden, de wereld is groot,
maar zij was dood.

De wereld is groot, een regenboog
heb ik mijn reizen gemaakt,
die staat te branden hemelhoog –
ik rijds daarop brandend naakt.

Mij brandt dit eene grote verdriet,
ik kan niet vinden,
wie eens om mij het leven liet
die jonge hinde,

dat jonge kindje, die jonge bloem,
die ochtendwolk, die nachteroem,
die witte ster, die bloemenwinde,
die jonge hinde.

Ik ben gegaan de werelden door,
ik kan 't niet vinden
waarin ze schuilt die ik zoo minde,
zij is te loor.

Zij was de zon en ik de regen,
zij scheen door mij –
en van ons beiden is opgestegen een kleurenrij.

Die hangt nu boven in de lucht
met wereldvlucht,
de wereld is groot, eindloos groot
maar zij is dood.

Het is de gave van de dichter om woorden weer hun kwetsbare betekenis terug te geven. Als je nog het geluk hebt dat je liefste nog leeft, dan geven deze regels van Herman Gorter al een vermoeden wat 'de dood van de liefste' betekent. Elke verhandeling over het leven zonder de grote vragen en woorden, reduceert ons leven tot een zielloos substraat. Maar ook elk gesprek of uiteenzetting over het leven met deze woorden maar zonder de vraag naar wat zij ons, altijd ingetogen, werkelijk willen zeggen, is eveneens betekenisloos.

III

Liefde en *dood* zijn grote woorden, misschien wel de grootste woorden, als het alfa en omega van wat er over het leven te zeggen valt.

Wat is dood? Een uitdrukking voor het ultieme verlies maar tegelijkertijd een uitdrukking voor de enige zekerheid. De dood is er altijd en voor iedereen: eeuwig, onveranderlijk, onvermijdelijk.

'Een vrij man denkt aan niets anders dan de dood, en zijn wijsheid is een meditatie over het leven, niet de dood.'

Deze stelling van Spinoza komen we in soortgelijke formuleringen bij elke filosoof tegen. Wacht niet op de dood van je liefste, wacht niet op je eigen sterven. Dat zal zeker geschieden, maar verwerp nu de levenswijsheid die

alleen het geheim van de dood ons kan schenken. Aan die levensinstelling, aldus Schopenhauer, herken je de minnaar van de wijsheid.

Waarin onderricht het geheim van de dood? In de maat om de kwaliteit van het menselijk bestaan te meten. Wat kan onvergankelijk zijn in de vergankelijkheid? Wat weerstaat de dood?

Wat blijft, is goed. Liefde, vriendschap, trouw, schoonheid, goedheid en waarheid vormen kwaliteiten van ons leven en zijn meer *waar* in de mate dat zij langer blijven bestaan. Wat niet blijft – wat zelfs niet zou mogen bestaan – is niet goed. Maar dit idee 'Eeuwig gaat voor oogenblik' (Vondel) is een keuze. Want het staat een ieder vrij om deze maat te verwerpen en de gedachte te koesteren dat de menselijke werkelijkheid geen eeuwigheden, zekerheden, laat staan een absolute betekenis kent. Dat het bestaan naar zijn diepste wezen absurd is en de veelheid en de variëteit van alle oogenblikken de enige ware rijkdom van ons leven uitmaakt.

Beide keuzes zijn geïnspireerd door een besef van de dood.

De dood leert ook over de keuze *tegen* het leven, over de idee dat je leven te weinig waarde heeft om te worden geleefd. Hetgeen de vraag weer oproept: wanneer is het leven de moeite van het leven waard? Welke kwaliteiten vereist het bestaan? Terecht constateert Albert Camus in *Le mythe de Sisyphe*, zijn magistrale studie over de suïcide, dat het voor het doorgronden van het geheim van het leven ook noodzakelijk is 'om na te gaan en te begrijpen door welk dodelijk spel de mens ertoe komt om het licht van zijn bestaan niet te doorschouwen, maar te ontvluchten'.

Wie de dood negeert, leert ook het leven niet kennen. Tolstoj vertelt over Iwan Iljitsj die ongeneselijk ziek wordt. Het bestaan dat deze rechter tot dan toe heeft geleefd – ‘geheel *comme il faut*, aangenaam, altijd correct, altijd aangepast aan de eisen van zijn omgeving’ – schrompelt ineen tot een zinloos feit. Het blijkt een schijnwereld waarin zowel het ware leven als de dood voor hem verborgen zijn gebleven; een stille verlorenheid waaruit alle betekenis is verwaait.

De dood onderricht over het verschil tussen leven en dood, spreken en zwijgen, licht en wat geen licht meer uitstraalt.

Het denken aan de dood is een oefening in de omgang met de beperktheid van het menselijk bestaan. Want alles in ons leven is beperkt: onze kennis, onze mogelijkheden en de duur van ons leven. Het bestaan staat in het teken van de tijd: alles is veranderlijk en kan verloren gaan. Het blijvende, het eeuwige naast de dood, is een verlangen, een streven. De beperktheid is het gegeven. Je leven verandert, denkend aan de dood.

IV

En de liefde? Met een variatie op Spinoza: een vrij mens denkt aan niets anders dan de liefde, en zijn wijsheid is een meditatie op wie hij is. De liefde leert dat er naast de rationele kennis nog een andere kennis is: de kennis over de talen van het hart. En het is met deze kennis dat een mens wordt gekend.

Waarover spreekt het hart? Over het verlangen. Het verlangen om de beperktheid te overwinnen. Wat zijn je begeerten, je passies? Wat wil je bezitten? Je verlangen bepaalt wie je bent.

Maar het hart – en alleen het hart – kan ook een andere taal spreken. Niet de taal van de passie maar van de

compassie: verbondenheid, betrokkenheid, harmonie, medelijden, begrip, vergeving, mededogen, overgave. En dankzij deze taal is er de idee dat in *deze* liefde, de liefde als compassie, het absolute wordt gevonden dat zo sterk is als de dood. Het geheim van de eeuwigheid in het leven is dan de verbondenheid met al wat leeft. Het is deze harmonie, de ervaring dat het wezen van het leven liefde is, die ons uit onze eenzaamheid verlost. Geen mens is geboren om alleen te zijn, dat wil zeggen dat al het leven is gericht op samen-leven.

In *Le mythe de Sisyphe* schrijft Camus dat de zelfdoding – de meest radicale en fundamentele keuze tegen het samen-leven – zelden (zelfdoding als politiek protest is de belangrijkste uitzondering) weloverwogen plaatsvindt en dat de echte oorzaken van de crisis meestal niet controleerbaar zijn. ‘De kranten,’ zo vervolgt hij, ‘spreken vaak over *innerlijk leed* of *ongeneeslijke ziekte*. Het zijn aannemelijke verklaringen. Maar wij zouden moeten weten of een vriend van de wanhopige op de dag van de zelfmoord niet op een onverschillige toon tegen hem heeft gesproken. Die vriend is de schuldige! Want zo een voorval kan al genoeg zijn om alle opgekropte wrok en diep verborgen moedeloosheid in een keer aan de oppervlakte te brengen.’ Misschien is degene die op de drempel van het einde van zijn leven is gaan staan, voor alle communicatie onbereikbaar geworden. Wellicht is dat hart al overspoeld door het verlangen naar de dood. Maar het is terecht dat Camus opmerkt dat, als het al mogelijk is om de keuze voor de dood af te wenden, alleen waarlijk mede-leven, echte compassie, de zwarte eenzaamheid kan doorbreken en de harmonie herstellen. Liefde als de ultieme macht die leven geeft, ogen opent en een hart doet kennen.

Liefde is het verlangen om de beperktheid te overwinnen. Maar welke beperktheid? Is de wereld, het vergankelijke bestaan, voor ons de sterkste beperking? Willen we verlost zijn van deze wereld en dit bestaan? Opgenomen zijn in een eeuwigheid door te verkeren in een extase, een roes ver van dagelijksheid vandaan? Niets anders kan nog bestaan dan dit *ene*. Eros is god. Maar dit verlangen, als van een gedroegerde, is in wezen een verlangen naar de dood. Want alleen in de dood laten we alles waarvan we verlost willen zijn, volledig achter ons. Een andere mogelijkheid is pogen het 'eeuwige' – de harmonie, de liefde als absolute waarde – in de tijdelijkheid gestalte te geven, en te beseffen dat we daartoe onze eigen beperkingen – in onze individualiteit, ons egoïsme – moeten overwinnen. In zijn gedicht *Selige Sehnsucht* verwoordt Goethe deze gedachte op sublieme wijze:

Und so lang du das nicht hast,
Dieses: Stirb und werde!
Bist du nur ein trüber Gast
Auf der dunklen Erde.

Hier is de liefde geen bezit, maar overgave, offer. Regeert niet eros maar agapè. Deze liefde spreekt geen mooie woorden; zij spreekt een taal zonder woorden. Zwaarte maakt plaats voor lichtheid. 'Die Welt ohne Schwere,' noteerde Mahler als titel voor een *Scherzo* waarin hij de kracht van het leven wilde verklanken.

Hier het zware hart, daar het *non omnis moriar*,
drie woordjes slechts, drie veertjes om mee op te vliegen.
Wisława Szymborska

V

Liefde *en* dood. Niet liefde *of* dood. Want het geheim van de liefde laat zich niet kennen zonder de dood.

Stel, je liefste sterft toch. Je had al een vermoeden wat dat zou betekenen, maar nu weet je het.

In 1630 sterft Mumtaz Mahal, de wonderschone geliefde van Sjah Jahan. Aan de oever van de rivier Yamuna laat hij een grafmonument voor haar bouwen. Tweeëntwintig jaren zal er worden gewerkt aan het wit marmeren monument, versierd met bloemen en verzen uit de Koran door minutieus ingelegde steentjes, een bouwwerk dat de kleuren aanneemt van het daglicht en het avondlicht. Een symbool van het Paradijs, hemelse schoonheid en eeuwig durende liefde werd hier geschapen: de Taj Mahal. In dit monument zal Mumtaz Mahal, ofschoon afwezig, voor altijd aanwezig zijn en de herinnering aan haar zal niet verloren gaan.

Op 6 oktober 1879 sterft, acht jaren oud, Anatole, de zoon van de Franse dichter Stéphane Mallarmé.

Maandenlang heeft het kind geleden aan een vorm van kinderreumatiek die zich in zijn lichaam verspreidde.

Evenlang hebben de dichter en zijn vrouw aan het bed van het kind gezeten. In het voorjaar werd het ziek, in de herfst sterft het. Die winter maakt de dichter aantekeningen voor wat een *Tombeau d'Anatole* moet worden.

aan A.
hymne vader en zoon
misschien in vers

Jij kunt, met je
kleine handen, me mee
slepen in je graf -- je
hebt er het recht toe --

-- ikzelf
die je volgt, ik
laat me gaan --
maar als je
wilt, met z'n
tweeën, laten we
een verbond sluiten
een huwelijk, superbe
en het leven dat in mij blijft
ik zal het gebruiken
om-----
zeil --
    boot
    rivier,
je leven dat
voorbijgaat, stroomt

Zonsondergang
en wind
    vertrokken goud, en
wind van *niets*
dat waait
(dat, het moderne
niets?)
ziek in
    voorjaar
dood in herfst
    -- het is zon

de golf
idee de hoest

de dood -- fluistert zacht
-- ik ben niemand --
    ik ken mezelf niet eens
    (want doden weten niet
    dat zij dood
    zijn --, zelfs niet dat zij sterven
    -- voor kinderen
    tenminste

-- of
helden -- plotseling
dood

want anders
is mijn schoonheid
gemaakt *van laatste*
ogenblikken --
helderheid, schoonheid
gezicht -- van wat
ik zou zijn
zonder *mij*

de vader alleen
de moeder alleen

zich verbergend de een
voor de ander
en dat komt weer goed

samen

Vader zwijgzaam
begin van gedachte

of het vreselijke geheim
waarover ik beschik

(wat ermee te doen

zal de schaduw
worden van zijn
graf

niet geweten
dat hij moet sterven

(*vertaling Rein Bloem*)

Aantekeningen over de pijn van het kind, van de ouders, de strijd, de genegenheid. Het kind zal blijven bestaan; in een gedicht, in zijn hart:

jouw toekomst die zijn toevlucht genomen
heeft in mij
wordt mijn
zuiverheid door leven heen,
waaraan ik niet
zal raken --

Ook al ben je geen begenadigd kunstenaar, de opdracht – en morele taak – die Mallarmé zichzelf heeft gesteld, kun je herkennen. De herinneringen aan en de betekenis van de gestorvenen, dragen we voor altijd mee in ons hart en laten we niet verloren gaan. Zolang wij leven zullen zij een ‘eeuwige naam’ hebben. Er is een missen, maar ook een niet ontgaan. En wanneer de gestorvene dan toch nog tot ons spreekt – in een droom, een teken – dan weten we dat de liefde inderdaad de volmaakte band is, want niet te scheiden; dat alleen de liefde zo sterk is als de dood.

In deze liefde zal de dood niet slapen, maar wachten zijn.

VI

Kunst ontsluit het leven, waarvan liefde en dood het alfa en omega vormen, en kan ons helpen bij onze queeste. In zijn zoektocht naar de verloren tijd noteert Proust: ‘De waarheden die open en bloot, rechtstreeks door het verstand en de wereld van het volle licht worden begrepen, hebben iets minder dieps, iets minder noodzakelijks, dan die onzes ondanks het leven ons heeft meegedeeld in een impressie, stoffelijk, want via onze zintuigen binnengekomen, maar waarvan wij de geest kunnen ontdekken.’ Het is, volgens Proust, de taak van

de kunstenaar om die werkelijkheid, de waarheid van ons innerlijk leven, te ontdekken en weer te geven. Wat hij vervolgens uiteenzet – hoe de kunstenaar te werk moet gaan en waaraan het ware kunstwerk wordt herkend – is de bevestiging, aan het einde van zijn tocht, van een gedachte die hij al aan het begin daarvan formuleerde: ‘Kunst is een confrontatie met waarheden die bij een werkelijker wereld horen dan waarin ik leefde, en een kennis gaf die ons niet ontnomen kan worden.’

De grootste kunstwerken zijn een queeste op zich; eeuwig als de dood en de geheimen van het leven, stil wachtend op wie luisteren wil naar hun verhaal. En als muziek het voorbeeld is van communicatie tussen zielen (Proust), dan zal ieder die niet horende doof is, horen dat de strijkkwartetten van Beethoven, de pianosonates en het strijkkintet van Schubert, de negen symfonieën van Bruckner en Mahler – om slechts enkele voorbeelden te noemen –, niets anders zijn dan de stadia van de queeste van de kunstenaar.

Rob Riemen (1962) is oprichter-directeur van het Nexus Instituut en hoofdredacteur van *Nexus*, waaraan hij talloze bijdragen leverde. In 2009 verscheen van hem *Adel van de geest. Een vergeten ideaal (Atlas)*, dat in veertien talen is vertaald en waarvan de achtste druk is verschenen. Een jaar geleden schreef hij het pamflet *De eeuwige terugkeer van het fascisme*, waarin hij de cultuurgeschiedenis van het fascisme schetst, en zo de huidige Nederlandse samenleving een spiegel voorhoudt.